

*Jak Ty będziesz
zadowolony,
to i ja będę
zadowolona*

**LISTY PAULINY I ALEKSANDRA
WIEŁOPOLSKICH Z LAT 1860-1862**

Aleksandra Staniszevska

*Jak Ty będziesz
zadowolony,
to i ja będę
zadowolona*

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

*Jak Ty będziesz
zadowolony,
to i ja będę
zadowolona*

LISTY PAULINY I ALEKSANDRA
WIEŁOPOLSKICH Z LAT 1860-1862

Aleksandra Staniszevska

Aleksandra Staniszevska (ORCID: 0000-0002-3362-3031)
– Uniwersytet Łódzki, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych,
90-237 Łódź, ul. Matejki 21/23, I piętro, pok. 113

RECENZENCI

Maria Korybut-Marciniak

Marek Przeniosło

REDAKTOR INICJUJĄCY

Natasza Koźbial-Grabowiecka

TŁUMACZENIE Z JĘZYKA FRANCUSKIEGO

Magdalena Radzicka-Krygier

REDAKCJA

Ewa Turek

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Katarzyna Woźniak

PROJEKT OKŁADKI

Joanna Apanowicz

Na okładce wykorzystano fotografię obrazu Adama Chmielowskiego (Brata Alberta) *Dama z listem* (1870). Źródło: <https://polona.pl/preview/bb1bf558-e4cd-4e9e-ab96-dd57066dea14>

© Copyright by Aleksandra Staniszevska, Łódź 2025

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2025

<https://doi.org/10.18778/8331-786-1>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11789.25.0.M,

Ark. wyd. 16; ark. druk. 18,875

ISBN 978-83-8331-785-4

e-ISBN 978-83-8331-786-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Rodzicom

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Paulina z Potockich Wielopolska	15
Pochodzenie	15
Dzieciństwo i wychowanie	29
Małżeństwo i życie rodzinne	35
Aleksander Wielopolski	36
Relacja małżeńska i życie codzienne	44
Aktywność Pauliny Wielopolskiej	62
Zaangażowanie w życie publiczne Aleksandra	63
Zaangażowanie w życie społeczności	65
Nota edytorska	71
Materiał źródłowy	71
Listy Pauliny Wielopolskiej	74
Listy Aleksandra Wielopolskiego	74
Przyjęte zasady edytorskie	75
Listy małżonków z lat 1860–1862	79
Bibliografia	279
Spis ilustracji	291
Indeks osobowy	293

WSTĘP

„Jak ty będziesz zadowolony, to i ja będę zadowolona”¹ – ten krótki fragment jednego z listów Pauliny z Potockich do jej męża, margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, oddaje nie tyle wzajemność relacji, co asymetryczny układ emocjonalny, w którym lojalność i podporządkowanie żony stanowiły filar małżeńskiej jedności. Słowa Pauliny świadczą o jej głębokim zaangażowaniu uczuciowym oraz gotowości do rezygnacji z własnych potrzeb na rzecz męża. To między innymi ten wymiar relacji, podszytej oddaniem, a nawet uległością, czyni prezentowaną korespondencję tak cennym materiałem do badań nad emocjami, rolami płciowymi i dynamiką małżeństwa w XIX w.

Korespondencja Wielopolskich, zachowana, niestety nie w pełni, w Archiwum Państwowym w Kielcach otwiera nowe perspektywy badawcze zarówno w zakresie historii politycznej Królestwa Polskiego w przeddzień powstania styczniowego, jak i historii społecznej oraz prywatnej. Analiza listów ujawnia subtelne formy kobiecego uczestnictwa w sferze decyzji politycznych oraz ukazuje, jak sfera intymna i publiczna przenikały się w praktyce. Właśnie ten splót prywatności i wielkiej polityki sprawia, iż wydawnictwo to może być nie tylko cennym źródłem historycznym, lecz także materiałem o dużym potencjale interpretacyjnym, wymagającym pogłębionej analizy i opracowania w kontekście badań nad historią kobiet, relacjami małżeńskimi, a nawet XIX-wiecznymi praktykami epistolograficznymi.

Nadrzędnym celem wydawnictwa jest uzupełnienie dotychczasowych opracowań ogniskujących się wokół Aleksandra i Pauliny Wielopolskich – szczególnie tych, które koncentrowały się przede wszystkim na działalności publicznej margrabiego² – o wartościowy materiał źródłowy. Warto zaznaczyć, że potrzeba eksploracji tego typu egodokumentów wydaje się szczególnie istotna w świetle

¹ List 53. (*List Pauliny Wielopolskiej do męża Aleksandra z 11 lipca 1861 r.*).

² Za takie należy uznać wszystkie biografie margrabiego, w tym m.in.: A. Giller, *Aleksander Wielopolski. Margrabia Gonzaga Myszkowski*, Lwów 1878; H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski*, t. I–IV, Kraków 1878–1879; K. Pruszyński, *Margrabia Wielopolski*, Warszawa 1946; Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967; A. Żor, *Ropucha. Studium odrzucenia*, Toruń 2007. Za najdokładniejszą i najbardziej wnikliwą biografię margrabiego można uznać trzypięciotomowe dzieło Adama Miecysława Skałkowskiego z 1947 r. (A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1803–1877)*, t. I–III, Poznań 1947). W wydawnictwie korzystam głównie z nowego wydania książki: idem, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów*

współczesnych tendencji badawczych, które kierują uwagę ku historii osobistej, intymnej, a także historii kobiet, relacji rodzinnych i doświadczenia jednostki w kontekście przemian społeczno-politycznych.

Mimo że dostęp do prezentowanej korespondencji nie jest w żaden sposób utrudniony³, to problem sprawia samo odczytanie tekstów listów małżonków. Wynika to z kilku przyczyn. Za jedną z nich należy uznać język sporządzania ego-dokumentów przez Paulinę Wielopolską – margrabina, jak większość przedstawicielk ówczesnej arystokracji, korespondowała w języku francuskim⁴. Kolejną są problemy dotyczące odczytywania XIX-wiecznych materiałów rękopiśmiennych, tym trudniejsze, gdy weźmie się pod uwagę pogarszające się na przestrzeni lat pismo Pauliny, mające swoją przyczynę w kłopotach zdrowotnych⁵.

Losy małżeństwa Wielopolskich, podobnie jak samej Pauliny, cieszą się umiarkowaną popularnością wśród badaczy⁶. Do tej pory za najbardziej szczegółowe należy uznać opracowania autorstwa Jarosława Kity⁷. Niedawno opublikowany został także artykuł pióra Mariusza Nowaka i Pawła Pryta, podejmujący tematykę relacji rodzinnych i pozycji kobiety w rodzie Wielopolskich na przestrzeni XIX i XX w.⁸ Skromnym wkładem w przybliżenie niektórych aspektów życia margrabiny mogą się pochwalić osobiście⁹. Informacje na temat życia pry-

rodzinnych, t. I–II, Warszawa 2019. O odstępie od tej reguły Czytelnik zostanie odpowiednio poinformowany.

³ Materiały udostępniane są w Archiwum Państwowym w Kielcach. Część jednostek zespołu Archiwum Ordynacji Myszkowskich została także zdigitalizowana i jest ogólnie dostępna na stronie: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl>

⁴ Wykonanie tłumaczenia korespondencji małżonków nie byłoby możliwe bez współpracy z tłumaczką przysięgłą, panią Magdaleną Radzicką-Krygier.

⁵ Vide: *Nota edytorska*.

⁶ Warto zwrócić także uwagę na wydawnictwo, które ukazało się w 2009 r., na jego łamach zaprezentowano opracowaną korespondencję Wielopolskich z Chrobrza z okresu dwudziestolecia międzywojennego: *Korespondencja rodzinna Wielopolskich z Chrobrza (okres II Rzeczypospolitej)*, oprac., wstęp i przypisy M. Przeniosło, Kielce 2009.

⁷ J. Kita, *Rola kobiet w życiu i działalności margrabiego Aleksandra Wielopolskiego*, [w:] *Polska w XIX i XX wieku – społeczeństwo i gospodarka*, red. W. Caban, Kielce 2013, s. 275–285; idem, *Kobiety sposób postrzegania świata polityki i polityków w 1. połowie XIX wieku (studium wybranych przypadków)*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. II (*Portret kobiety. Polki w realiach epoki*), red. J. Kita, M. Sikorska-Kowalska, Łódź–Olsztyn 2014, s. 9–21.

⁸ M. Nowak, P. Pryt, *Relacje rodzinne i problemy wychowawcze w polskich rodach arystokratycznych w XIX i XX w. (na przykładzie margrabiów Wielopolskich z Chrobrza)*, [w:] *Życie codzienne ziemianek w XIX i XX wieku*, red. M. Antonowicz, T. Łaskiewicz, Toruń 2024, s. 81–109.

⁹ A. Staniszevska, „*Jak Ty będziesz zadowolony, to i ja będę zadowolona*”. *Małżeństwo margrabiego Aleksandra i Pauliny z Potockich Wielopolskich* (tekst złożony do XIV tomu

watnego, w tym związków małżeńskich, Aleksandra Wielopolskiego można oczywiście znaleźć także na kartach jego licznych biografii¹⁰, stanowią one jednak zaledwie dodatek do prezentacji aktywności publicznej margrabiego. Publikacja edycji listów z lat 1860–1862 pozwala więc przywrócić głos ich autorom i, jak już zostało wspomniane, otwiera pole do dalszych badań nad życiem codziennym, mentalnością polskiej arystokracji XIX w.

Baza źródłowa niniejszego wydania obejmuje zbiór listów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Kielcach w zespole Archiwum Ordynacji Myszkowskich, w dwóch jednostkach archiwalnych (sygn. 2/70 oraz 6/209). Niestety, obecnie nie dysponujemy pełną gamą egodokumentów z lat 1860–1862 – niektóre spośród listów nie mają swojej kontynuacji, innych, wspominanych przez małżonków, nie udało się odnaleźć w zbiorach archiwalnych. Uzupełnienie niektórych spośród tych luk stało się możliwe dzięki pracom A.M. Skalkowskiego¹¹.

Zawężenie ram czasowych prezentowanej korespondencji do lat 1860–1862 wynika z kluczowego znaczenia tego okresu w życiu politycznym Aleksandra Wielopolskiego, który właśnie wtedy umacniał swoją pozycję jako czołowy polityk Królestwa Polskiego. Lata te pozwalają uchwycić intensywność jego działalności publicznej oraz zaangażowanie Pauliny Wielopolskiej – jako zaufanej powierniczki, doradczyni i uważnej obserwatorki spraw państwowych – w działania margrabiego. Wybrany przedział czasowy umożliwia także ukazanie relacji małżeńskiej w kontekście narastających napięć społeczno-politycznych poprzedzających wybuch powstania styczniowego, a tym samym – pozwala spojrzeć na korespondencję nie tylko jako świadectwo życia prywatnego, ale i cenne źródło do badań nad historią elit, komunikacji i roli kobiet w XIX stuleciu.

Korespondencja małżonków została opracowana zgodnie z zasadami edytorskimi przyjętymi w niniejszym wydaniu, z zachowaniem możliwie największej wierności oryginałowi, a jednocześnie z dbałością o klarowność i czytelność tekstu dla współczesnego odbiorcy¹².

Przygotowanie listów małżeństwa Wielopolskich, a także uzupełnienie wydawnictwa o krótki biogram Pauliny z Potockich Wielopolskiej były możliwe także dzięki analizie archiwaliów zgromadzonych w zespole Archiwum Ordynacji Myszkowskich. Życiorys żony Aleksandra wzbogaciły również informacje pochodzące z Archiwum Państwowego w Łodzi, z zespołu: Archiwum Potockich

wydawnictwa „Życie prywatne Polaków w XIX wieku”); eadem, *„Omylna piękność i marna jest próżność. Niewiasta bojąca się Boga będzie chwalona”*. Uroczystości pogrzebowe Teresy i Pauliny z Potockich Wielopolskich, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. XIII (*Requiem*), red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź 2025, s. 193–205.

¹⁰ Vide: przypis 2.

¹¹ Vide: *Nota edytorska*.

¹² Vide: *ibidem*.

i Ostrowskich z Maluszyna. Za cenne źródło należy potraktować także różnego rodzaju poradniki z epoki, których przestudiowanie pozwoliło na zgłębienie wiedzy na temat roli kobiety w XIX-wiecznej rodzinie, a szerzej społeczeństwie¹³. Uzupełnienie bazy źródłowej stanowią pamiętniki, wspomnienia, a także prasa¹⁴.

Struktura niniejszego wydawnictwa została zaprojektowana w sposób, który umożliwia zarówno kontekstualne zrozumienie prezentowanych źródeł, jak i ich samodzielną analizę. Publikacja rozpoczyna się od *Wstępu* wprowadzającego w tematykę listów i ich znaczenie dla badań nad historią społeczną i polityczną XIX w. Drugi rozdział stanowi syntetyczne ujęcie biografii Pauliny z Potockich Wielopolskiej. Zaprezentowane w nim zostały: jej pochodzenie, dzieciństwo i wychowanie, a także życie rodzinne oraz relacja z margrabią Aleksandrem Wielopolskim. Szczególny nacisk położono na aspekt związku małżeńskiego, co pozwala osadzić analizowaną korespondencję w szerszym kontekście społecznym i obyczajowym. W kolejnych podrozdziałach scharakteryzowano aktywność Pauliny – zarówno w sferze wspierania działań politycznych męża, jak i zaangażowania w życie lokalnej społeczności. Takie ujęcie pozwala lepiej zrozumieć, w jaki sposób kobiety funkcjonowały w przestrzeni publicznej drugiej połowy XIX w., mimo ograniczeń wynikających ze społeczno-prawnych norm epoki. Zrezygnowano natomiast z rozbudowanego przedstawienia sylwetki Aleksandra Wielopolskiego, uznając ją za dobrze znaną w literaturze przedmiotu¹⁵. Przytoczono natomiast wybrane wątki z życia margrabiego, istotne dla uchwycenia kontekstu relacji z żoną.

Rozdział trzeci – *Nota edytorska* – przedstawia warsztatowe założenia tworzące opracowanie tekstów źródłowych. Omówiono tu zarówno charakter

¹³ Fenelon, *O wychowaniu młodzieży płci żeńskiej*, tłum. M.W. Kosicki, Warszawa–Suwałki 1823; K. z Tańskich Hoffmanowa, *O powinnościach kobiet*, t. III, Warszawa 1849; eadem, *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki*, przedmowa P. Krakowowa, Warszawa 1872; C.W. Hufeland, *Zasady moralnego i fizycznego wychowania młodzieży płci żeńskiej*, Warszawa 1824; *Jak można w małżeństwie nawet znaleźć szczęście*, tłum. T. Prażmowska, Warszawa 1891; J.H. Meynier, *Wzór dla dziewcząt iak się przyzwoicie ukształcać powinny*, tłum. E.W. Kainke, Wrocław 1822; J. Miłkowski, *Prawidła obyczajności. Ku zachowaniu uprzejmych w świecie stosunków według dzieła francuskiego przez J. Miłkowskiego*, Kraków 1852; E. Pradel, *Sztuka podobania się mężowi*, Warszawa 1834; A. Rondelet, *Rady dla rodziców w przedmiocie wychowania dzieci*, tłum. K. Forster, Berlin 1867; A. Sztolc, *Rady i przestrogi na całe życie. Pamiętka dla młodzieży męskiej przy ukończeniu szkół*, Lwów 1876; *Sztuka przypodobania się młodym mężczyznom zarazem osiągnąć miłego i dobrego małżonka, uczynić go stałym i otrzymać go dla siebie*, Chrzanów 1910; J.T. Weber, *Sztuka ożenienia się i wyjścia za mąż*, Warszawa 1890; *Wybór dzieł Klementyny z Tańskich Hoffmanowej*, t. V (*Pamiętka po dobrej matce*), Kraków 1898; Z. z Czartoryskich Zamoyska, *Rady matki spisane dla córki w dzień ślubu*, Warszawa 1825.

¹⁴ Vide: *Bibliografia*.

¹⁵ Więcej w rozdziale *Paulina z Potockich Wielopolska*, p. 132–140.

materiału źródłowego, jak i zasady edytorskie przyjęte podczas przygotowania listów do publikacji. Znalazło się tu także miejsce na uwagi dotyczące języka, struktury oraz różnic stylu między listami Pauliny i Aleksandra.

Czwarta część książki stanowi jej zasadniczy korpus źródłowy – edycję listów z lat 1860–1862. Korespondencję ułożono chronologicznie, przy zachowaniu czytelnej struktury i oznaczeń ułatwiających śledzenie kontekstu powstawania listów. Pozwala to nie tylko na odczytanie bieżących wydarzeń z perspektywy ich uczestników, lecz także na analizę dynamiki relacji między małżonkami. Część tę wzbogacono przypisami, które objaśniają realia historyczne, osoby oraz wątki pojawiające się w listach, co czyni materiał bardziej przystępnym również dla odbiorców spoza wąskiego kręgu specjalistów.

Publikację zamykają: *Bibliografia* – wskazująca najważniejsze źródła i opracowania, na których oparto niniejsze wydawnictwo, *Spis ilustracji* – zawierający opis wykorzystanego materiału ikonograficznego oraz *Indeks osobowy*.

Niniejsze wydawnictwo źródłowe zostało przygotowane w ramach projektu badawczego pn. „W cieniu sławnego męża – życie i działalność Pauliny z Potockich Wielopolskiej w świetle archiwów rodzinnych (w tym korespondencji z margrabią z lat 1860–1862)” realizowanego ze środków pochodzących z konkursu „Doktoranckie granty badawcze” ed. 2022 finansowanego w ramach zwiększonej o 2% subwencji dla Uczelni, które przystąpiły do konkursu Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza. Projekt ten zakładał opracowanie i udostępnienie materiału źródłowego, który może posłużyć zarówno historykom, literaturoznawcom, jak i badaczom kultury, języka czy społeczeństwa epoki porozbiorowej.

Realizacja projektu nie byłaby możliwa bez wsparcia wielu życzliwych osób. Szczególne podziękowania kieruję do Pani Magdaleny Radzickiej-Krygier, która nie tylko przetłumaczyła korespondencję z języka francuskiego, lecz także dzieliła się swoją wiedzą i doświadczeniem na etapie jej opracowywania. Jestem również wdzięczna Panu Profesorowi Jarosławowi Kicie za cenne uwagi, życzliwość i gotowość do wsparcia w kluczowych momentach pracy. Wyrazy podziękowania kieruję również do moich bliskich za nieocenioną pomoc, cierpliwość i obecność na każdym etapie powstawania wydawnictwa.

PAULINA Z POTOCKICH WIELOPOLSKA

POCHODZENIE

Paulina z Potockich Wielopolska wywodziła się ze znamienitego rodu Pilawitów Potockich, który był powiązany licznymi koligacjami z przedstawicielami równie ważnych rodzin arystokratycznych i ziemiańskich, tworzących wraz z nimi elitę społeczeństwa polskiego XIX w. Dla potwierdzenia tej konstatacji warto wspomnieć, iż od początku XVII w. Potoccy pełnili ważne funkcje państwowe, tym samym doczekali się w rodzinie aż 37 senatorów¹. Choć trudno jest jednoznacznie dowieść korzeni poszczególnych gałęzi Potockich, w tym Pilawitów², to z pewnością nie można polemizować z wagą roli, jaką ród odegrał w historii Rzeczypospolitej.

Początki dziejów rodziny, zdaniem Teodora Żychlińskiego, sięgają XIII w., kiedy to w „Kodeksie małopolskim” zaczęły pojawiać się pierwsze wzmianki dotyczące Pilawitów z Potoka³. Za moment przełomowy w dziejach rodu można jednak uznać przeniesienie się w pierwszej połowie XVI w. jednego ze współdziedziców wsi Potok w powiecie księskim (woj. krakowskie) – Jakuba – na Ruś, do ziemi halickiej, skąd pochodziła jego żona⁴. Jak odnotowują źródła z archiwów rodzinnych, zasługi Jakuba na polu bitewnym zostały docenione przez króla Zygmunta Augusta i w konsekwencji wszedł on w posiadanie znacznych dóbr ziemskich⁵. Szacunek i popularność, którymi się cieszył, pozwoliły na rozwój kariery urzędniczej. Stały się one, wraz z rosnącym bogactwem, przyczynkiem do awansu społecznego. W ślad za Jakubem poszedł jeden z jego synów – Mikołaj – który również dzięki renomie wojskowej piął się po szczeblach hierarchii urzędniczej,

¹ J. hr. Dunin-Borkowski, *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich*, Warszawa–Lwów 1908, s. 182.

² T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. 14, Poznań 1892, s. 21; J. Ciechanowicz, *Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. IV, Rzeszów 2001, s. 389.

³ T. Żychliński, *op. cit.*, s. 21.

⁴ T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 253.

⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna (dalej: APiOzM), sygn. 39/561/0/-/II.110: *Drzewo genealogiczne Potockich*, k. 18–19.

stając się figurą cenioną na dworze królewskim⁶. W tym okresie doszło także do podziału Potockich na dwie linie: hetmańską – Srebrna Pilawa, której początek dał Andrzej Potocki⁷, i prymasowską – Złota Pilawa.

Protoplastą drugiej z nich był najmłodszy z synów Mikołaja – Stefan Potocki⁸, który podobnie jak starsi bracia – Jan, Mikołaj i Jakub – swoje życie niemal w całości poświęcił służbie⁹. W jego ślady poszli wszyscy trzej synowie. Jedną z ciekawszych postaci spośród Potockich był wnuk Stefana – Teodor Andrzej¹⁰. Urodzony w 1664 r. w Moskwie, w czasie pobytu ojca w niewoli, podawany do chrztu w obrządku prawosławnym przez samego cara Aleksego Michajłowicza, otrzymał w 1723 r. niezwykle ważną godność prymasa Polski¹¹. Właśnie od niego cała gałąź przybrała nazwę „prymasowskiej”. Najmłodszy z braci Teodora Andrzeja – Stefan – był w prostej linii przodkiem Michała Potockiego – ojca Pauliny. Wykazujący się dużą aktywnością polityczną¹², ustępował jednak swoim kuzynom, zwłaszcza z linii hetmańskiej, głównie z powodu mniejszego majątku¹³.

Pośród kolejnych pokoleń Potockich (synów i wnuków Stefana) wyróżnić należy Aleksandra Potockiego (1756–1812). W opracowaniach pojawiają się informacje, iż polityczne doświadczenie syn Ignacego¹⁴, a wnuk Stefana, zdobywał jako poseł na Sejm Wielki¹⁵. Z tezą tą polemizuje jednak m.in. Jarosław Kita¹⁶, a potwierdzenia uczestnictwa Aleksandra w Sejmie Czteroletnim nie można

⁶ *Loc. cit.*

⁷ *Loc. cit.*

⁸ A. Lipski, *Stefan Potocki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 173–176.

⁹ APŁ, APiOzM, sygn. 39/561/0/-/II.110: *Drzewo genealogiczne Potockich*, k. 18–19.

¹⁰ A. Link-Lenczowski, *Teodor Andrzej Potocki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 202–213.

¹¹ W materiałach archiwalnych rodziny Potockich pojawia się błędna data śmierci prymasa (19 VII 1738 r.). Zgodnie z wpisem do księgi metrykalnej parafii rzymskokatolickiej Żbików, prymas zmarł 11 XI 1738 r. Cf.: APŁ, APiOzM, sygn. 39/561/0/-/II.110: *Drzewo genealogiczne Potockich*, k. 18–19; Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (dalej: AAW), Księgi metrykalne parafii rzymskokatolickiej Żbików (Pruszków), sygn. 6674/173, *Księga zgonów*, k. 154.

¹² Zmarły w 1730 r. Stefan Potocki był podkomorzym halickim.

¹³ J. Kita, *Tomasz Potocki (1809–1861). Ewolucja postaw ziemianina polskiego*, Łódź 2007, s. 44.

¹⁴ Ignacy Potocki – cześnik królewski, starosta gliniański, luchowski i nowosielski. J. hr. Dunin-Borkowski, *op. cit.*, s. 498–499.

¹⁵ *Ibidem*, s. 99; B. Grochulska, *Potocki Aleksander*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 755.

¹⁶ J. Kita, *op. cit.*, s. 54–57.

znaleźć w źródłach archiwalnych¹⁷. Nie umniejsza to jednak roli, jaką Potocki odegrał w schyłkowym okresie istnienia Rzeczypospolitej, a nawet w czasie obradowania Sejmu Czteroletniego¹⁸. Kompetencje, a także koneksje towarzyskie, które nabył w tym czasie, z pewnością ułatwiły mu działanie w nowej rzeczywistości – tj. w strukturach Księstwa Warszawskiego. Popieranie opcji profrancuskiej (oraz najpewniej protekcja współcieścia – Tomasza Ostrowskiego (1735–1817)¹⁹ – i Stanisława Kostki Potockiego (1755–1821)²⁰) doprowadziło do objęcia przez Aleksandra w 1807 r. teki ministra policji²¹. Zdaniem Juliusza Falkowskiego, Potocki nie wywiązywał się jednak najlepiej ze swoich obowiązków²², co mogło doprowadzić do jego dymisji w 1811 r.²³

Z pewnością Potocki należał do ludzi bardzo zapracowanych, gdyż równolegle działał w Warszawskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, na forum którego dokonywał odczytów swoich prac z zakresu agronomii²⁴. Jego zainteresowanie podniesieniem poziomu rolnictwa, a także chęć szerzenia wiedzy z zakresu gospodarstwa wiejskiego doprowadziły do powołania Towarzystwa Królewskiego Gospodarczo-Rolniczego, którego został jednogłośnie mianowany wiceprezesem²⁵. Potocki wykazał się ponadto zaangażowaniem w sferze oświaty²⁶. Za całą działalność publiczną został odznaczony w 1809 r. Orderem Świętego Stanisława oraz, jako jeden z niewielu w okresie istnienia Księstwa Warszawskiego, Orderem Orła Białego²⁷.

¹⁷ APŁ, APiOzM, sygn. 39/561/0/-/II.110: *Drzewo genealogiczne Potockich*, k. 18–19.

¹⁸ Choć Aleksander Potocki nie był posłem na Sejm Czteroletni, to przez przynależność do Komisji Policji uczestniczył w jego obradach. Więcej: J. Kita, *op. cit.*, s. 54–57.

¹⁹ Syn Aleksandra – Michał – w 1805 r. poślubił Ludwikę z Ostrowskich – córkę hr. Tomasza Ostrowskiego – marszałka Sejmu Księstwa Warszawskiego, prezesa Senatu Królestwa Polskiego. Vide: APŁ, APiOzM, sygn. 39/561/0/-/II.92: *Specyfikacja dokumentów złożonych w Heroldii przez legitymującego się Tomasza /syna Michała/ Potockiego*, k. 331.

²⁰ J. Falkowski, *Księstwo Warszawskie: obrazy z życia kilku ostatnich pokoleń w Polsce*, t. I, Warszawa 1906, s. 114.

²¹ Według J. Falkowskiego wpływ na to miała obecność w deputacji do Napoleona Bonaparte. Vide: *Loc. cit.*

²² *Ibidem*, s. 114–115.

²³ J. Kita wskazuje także inne możliwe powody odsunięcia Potockiego od sprawowanego stanowiska. Jednym z nich mogła być niechęć ministra do wprowadzenia w Księstwie francuskiego prawodawstwa, innym związek Aleksandra z antynapoleońską wolnomularską opozycją, a wreszcie – zły stan zdrowia. Vide: J. Kita, *op. cit.*, s. 61–66.

²⁴ B. Grochulska, *op. cit.*, s. 755; T. Żychliński, *op. cit.*, s. 99.

²⁵ A. Rembowski, *Towarzystwo Królewskie Gospodarczo-Rolnicze*, [w:] *Biblioteka Warszawska*, t. II, Warszawa 1901, s. 122.

²⁶ J. Kita, *op. cit.*, s. 69; B. Grochulska, *op. cit.*, s. 755.

²⁷ K. Filipow, *Order Orła Białego*, Białystok 1995, s. 61.

Aleksander Potocki 2 września 1778 r. poślubił Teresę Ludwikę Czapską (1753–1812) – córkę Michała Augusta oraz jego pierwszej żony – Izabeli z Przebendowskich²⁸. Małżeństwo z wojewodzianką malborską, która wniosła do związku dobra Koniecpol i Chrzastów²⁹, przyczyniło się do znacznego powiększenia majątku rodzinnego Potockich. Miało ono także szereg innych pozytywnych następstw, zwłaszcza dla społeczności Koniecpola. Należy odnotować, że to właśnie Teresa z Czapskich była inicjatorką wystawienia w nim murowanego budynku szpitalnego w 1802 r.³⁰ (sam szpital powstał jednak trzy dekady później³¹). Żona Aleksandra przekazała także drewniany dom przy ul. Sieradzkiej na poczet biednych i potrzebujących, których regularnie wspierała³². Babcia z pewnością była wzorem do naśladowania dla obu wnuczek: swojej imienniczki, a starszej siostry Pauliny – Teresy – i młodszej córki Michała i Ludwika – Pauliny. Choć kobieta zmarła w 1818 r. i siostry mogły nie mieć z nią zbyt wielu wspomnień, to z pewnością wiedza i pamięć o działaniach Teresy kształtowały wyobrażenia młodych dziewczyn i roli kobiety w rodzinie ziemiańskiej.

Kolejnym autorytetem dla Pauliny mogła być Joanna Potocka (1784–1840) – siostra ojca i jedna z dwóch córek Aleksandra i Teresy³³. Kobieta urodzona 23 marca 1787 r.³⁴ nigdy nie wyszła za mąż i całe swoje życie spędziła w pałacu chrzastowskim – co za tym idzie, towarzyszyła Paulinie na co dzień, aż do okresu jej zamążpójścia. Siostrę Michała Potockiego, podobnie jak Teresę z Czapskich, wyróżniała duża aktywność dobroczynna. Nie powinno to dziwić, biorąc

²⁸ APŁ, APiOzM, sygn. 39/561/0/-/II.91: *Świadectwo małżeństwa Aleksandra Potockiego i Teresy z Czapskich*, k. 125; J. hr. Dunin-Borkowski, *op. cit.*, s. 499; A. Mańkowski, *Michał Czapski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. IV, Kraków 1938, s. 191–192.

²⁹ *Koniecpol*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. IV, Warszawa 1883, s. 330; A. Mańkowski, *op. cit.*, s. 191–192.

³⁰ J. Kita, *op. cit.*, s. 74.

³¹ *Koniecpol*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*..., s. 330; J. Kita, *Ze studiów nad działalnością dobroczynną ziemiaństwa polskiego. Szpital miejski św. Joanny w Koniecpolu w XIX w.*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2006, t. IV, s. 125–141.

³² „Gazeta Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” 1819, nr 27, s. 3; „Gazeta Codzienna Narodowa i Obca” 1819, nr 154, s. 2.

³³ Małżeństwo doczekało się trojga dzieci – syna Michała oraz córek Joanny i Józefy. Druga z kobiet poślubiła w 1809 r. Wojciecha Michała Ostrowskiego. Vide: A. Czekalska, *Starania Wojciecha Korabity Ostrowskiego o legitymację szlachectwa w Heroldii Królestwa Polskiego – przyczynek do problemu*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2018, nr 100, s. 88.

³⁴ AAW, Księgi metrykalne parafii rzymskokatolickiej św. Andrzeja w Warszawie, sygn. 174: *Księga chrztów*, k. 672.

pod uwagę, z jakimi oczekiwaniami musiały się mierzyć kobiety, które nie wypełniały swojego „życiowego posłannictwa” – zamążpójścia³⁵. Z tego też powodu Joanna przeznaczała znaczne środki na wsparcie potrzebujących. To właśnie dzięki niej w 1835 r. w Koniecpolu otwarto szpital św. Joanny³⁶. Kobieta zadbała także o przyszłość instytucji – zapisała ona w swoim testamencie na jego utrzymanie 24 tys. zł, przy oprocentowaniu rocznym 5% na dobrach radoszewickich³⁷. Ponadto przyczyniła się do budowy kaplicy w Koniecpolu, która tymczasowo miała zastąpić rozebrany w 1829 r. kościół³⁸. Joanna zmarła w 1840 r., a swój majątek podzieliła między dzieci swojego brata Michała i siostry Józefy.

Ilustracja 1. Pałac w Chrzęstowie, fot. W. Krajewski, zbiory: Biblioteka Narodowa, sygn.: F.14319/AFF.III-32.

³⁵ P. Chmielowski, *Wstęp*, [w:] *Wybór dzieł Klementyny z Tańskich Hoffmanowej*, t. V (*Pamiętka po dobrej matce*), Kraków 1898, s. 4; Z. z Czartoryskich Zamoyska, *Rady matki spisane dla córki w dzień ślubu*, Warszawa 1825, s. 7; J.H. Meynier, *Wzór dla dziewcząt iak się przyzwoicie ukształcać powinny*, tłum. E.W. Kainke, Wrocław 1822, s. 138; C.W. Hufeland, *Zasady moralnego i fizycznego wychowania młodzieży płci żeńskiej*, Warszawa 1824, s. 5.

³⁶ R. Kotewicz, *Działalność społeczna i gospodarcza Potockich z Koniecpola w pierwszej połowie XIX wieku*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1997, t. VIII, s. 174; J. Kita, *Ze studiów nad...*, s. 125–141.

³⁷ Idem, *Stosunki małomiasteczkowej społeczności Koniecpola z hrabiami Potockimi – właścicielami miasta w 1. połowie XIX wieku*, [w:] *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 67.

³⁸ J. Stoksik, *Zbiory kartografików w Archiwum Potockich z Krzeszowic*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1997, t. VIII, s. 81.